

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ДАВЛАТЧИЛИК (V-VIII АСРЛАР)

Термиз археология музейи катта илмий ходими

Чубалова Гавхар

Калит сўзлар: *Кидарийлар, Шарқий Туркистон, эфталитлар, Византиялик тарихчилар, хунлар, Балх шаҳри.*

Аннотация: *Ушбу мақолада, Эфталитлар даври давлатчилиги, Кидарийлар, хионийлар ва эфталитларнинг сиёсий ва этник тарихи ҳақида илмий маълумотлар келтирилган.*

Кидарийлар, хионийлар ва эфталитларнинг сиёсий ва этник тарихи. Милоднинг IV-V асрлари Ўрта осие қадимги тарихининг муҳим босқичларидан ҳисобланади. Улкан Кушонлар давлати ички ва ташқи курашлар натижасида бир қанча мустақил давлатларга бўлиниб кетади. Ўрта Осиёнинг жанубида унинг тарихидан тохаристон ва марв ажралиб чиқади. Улардан шимолда эса Сўғд алоҳида бўлса, унинг шарқий томонида Уструшона жойлашади. Уструшонага туташ худудларда Фарғона, Ўрта Осиёнинг шимолий худудларида Чоч ва Хоразм мулклари мустақил эди. Бу даврда Ўрта Осиёда бўлиб ўтган сиёсий жараёнлар кўп сонли ички ва ташқи урушлар билан боғлиқ эди. Шунингдек, милодий IV-V асрлар ўрта Осиё худудларига кўчманчи қабилаларнинг кириб келиши, қабилалар иттифоқи юзага келиши, янги сиёсий кучлардан бири Кидарийлар бўлиб, улар ҳақидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бэйши Салномасида ҳамда ғарб муаллиф тарихчиларидан бири

Прискупанийский маълумотларида учрайди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, кидарийларнинг дастлабки, ватани Шарқий Туркистон эди. Бэйши солномасида берилгунча, юечжилар хумдори Цидоло жужанлар хужуми туфайли ўз қароргоҳини Боло (Балхга) га кўчирган. Яна шу манба хабар беришича, Кидар Шимолий Ҳиндистонга юриш ўйлиб Гандхардан шимолдаги 5 та давлатни ўзига бўйсундирган. Айрим тадқиқотчилар, кидарийлар Шарқий Туркистондан кўчишни бошланган сўнг улар икки қисмга бўлиниб, ката қисми шимоли-ғарбий Ҳиндистонга, кичик қисми эса Ўрта Осиёга жойлашадилар, деган фикрни илгари сурадилар. Кидарийларнинг Ўрта Осиёга жойлашуви масалалари Билан шуғулланган. С.К.Кабановнинг фикрича, уларнинг маркази Балх эмас балки Қарши атрофларидаги Ерқўрғон кўҳна шаҳри бўлган. Бу фикрни Л.Н.Гумилёв ҳам қўллаб-қувватлайди. Аммо, бу фикрни кўпчилик олимлар эътироф этмайдилар. Балки Қарши атрофларида кидарийларнинг қандайдир кичик гуруҳлари жойлашган бўлиши мумкин. Тадқиқотчилар Кидар ҳукмронлик қилган даврни асрнинг иккинчи ярми ва V асрнинг чораги билан белгилайдилар. Кидар (ёки Кидара) аввал бошда Эрон шоҳи Шопур II га бўйсунган. Оқ хунлар йўл олган. Оқ хунлар билан кураш манбаларда 400-йилларга тўғри бўлиб, авваламбор кушонлар ҳокимиятининг давомчиси сифатида уларга бўйсуниб келган ҳамда хионийлар ёрдамида Бактрияда кушонлар ҳокимиятига чек қўйган. Кидарийлар тез орада Амударё ўнг ва чап қирғоқ хавзаси ҳамда Сўғднинг катта қисмини эгаллайдилар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, кидарийлар Эрон сосонийлари Билан кўпмарталаб

урушлар олиб борадилар. Бу урушлар айниқса сосоний подшолари Варахран V (420-438 йй.) ва Ёздигард II (438-457 йй.) даврларида айниқса авжига чиқади. 456 йилда бўлиб ўтган навбатдаги ҳарбий тўқнашувлардан сўнг катта талофатга учраган кидарийлар қайта ўзларини ўнглаб оломадилар. Бу воқеадан кейин кидарийлар ҳақида маълумотлар деярли йўқ. Фақатгина улар Ҳиндистонда Гунта давлатини эгаллаб бу ерда 75 йил ҳукумронлик қилгани, 477 йилда Гандхардан Хитойга элчилар юборгани маълум холос. IV аср ўрталарида Ўрта Осиё ерларига шимоли шарқдан хион қабилалари бостириб кирадилар. Тарихда хионийлар номи Билан машҳур бўлган бу қабилаларнинг асли ватанини айрим тадқиқотчилар Орол бўйида деб ҳисоблайдилар. Хионийлар хун қабилаларига қонқариндош бўлганликларидан бўлса керак, ғарб тарихчилари уларни “оқ хунлар” деб атайдилар. IV асрнинг ўрталарида анча кучайган хионийлар жанубга томон ҳаракат қилиб сосонийлар билан тўқнашадилар. Бу тўқнашувлар ҳамда хионийлар йўлбошчиси Грумбат, уларнинг Суриядаги Умда шаҳрини қамал қилганликлари ҳақида Аммиан Марцеллин маълумотлар беради. Дастлабки ҳаракатларда хионийлар мағлубиятга учрасаларда, кейинроқ улар шарққа томон юришлар қилган сосонийлар шоҳи Шопур II га қаттиқ зарбалар берадилар. К.Тревернинг фикрича, хионийлар IV асрнинг 70-йилларида ўзининг кучайган палласига киради. Ўрта Осиё кидарийлар ва эфталитлар ҳукмронлиги ўрнатилгач хионийларнинг сиёсий аҳволи ўзгаради ва улар эфталитларга тобе бўлиб қолади. Афсуски, хионийлар ва кидарийларнинг давлат бошқаруви тизими ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келмаган. Хионийлар ва кидарийларга нисбатан эфталитлар ҳақидаги маълумотлар нисбатан кўпроқ сақланган. Шунга қарамадан эфталитларнинг келиб чиқиши ҳақидаги олимларнинг фикрлари турлича. Мисол учун, С.П. Толстов, А.Н.Бернштом, К.В.Тревер каби олимлар эфталитларнинг илк ватани Сирдарёнинг қуйи оқими деб ҳисобласалар, А.мандельштом, Р.Гришман, Л.Гумилёв, К.Еноки каби олимлар эса эфталитлар ватанини Бадахшон деб ҳисоблайдилар. Б.Литвинский ва К.Иностранцевлар эфталитларнинг илк ватани Фарғонанинг тоғ олди ҳудудлари бўлганлиги ҳақидаги фикрни илгари сурадилар. Аммо, уларнинг туркий халқлар бўлганлиги ҳақидаги масала узил-кесил ечимини топган. Эфталитлар турли манбаларда турлича номланадилар. Мисол учун, хитой манбаларида улар “ида, иеда, идан, идян” деб, сурия ва лотин манбаларида эса “эпталит, эфталит, абдал” араб ва форс муаллифларида “хайтол, йафтал, ефтал” деган номлар билан эслатилади. Хитой манбалари эфталитларни турклар (тукюе) билан боғлиқ равишда таърифлайдилар. Византиялик тарихчилар, масалан, Прокопий (VI аср) эфталитларни хунлардан деб кўрсатар экан, “улар (яъни эфталитлар) хунлардандир, таналари эса оқ” деб эслатилади. Эфталитларнинг кучайган даври V асрнинг ўрталарига (456-457 йй.) яъни улар Хитойга биринчи марта элчи юборган даврга тўғри келади. Маълумотларга кўра, шу даврдан то 531 йилга қадар эфталитлар Хитойга 13 марта элчи жўнатадилар. Куч-қудрат жиҳатдан мустаҳкамланиб олган эфталитлар.

Ўрта Осиё ва Шимолий Ҳиндистондаги ката ерларни ишғол этишга киришадилар. Эфталитларнинг жанубдаги асосий рақиблари Эрон сосонийлари эди. Эфталитлар аста-секин жанубий ҳудудларни ўзларига бўйсундирар эканлар, уларнинг сосонийлар билан муносабатлари боради. Эфталитлар ва сосонийлар ўртасидаги курашлар подшо Перуз (459-484 йй.) даврига тўғри келади. 484 йилда эфталитлар ва

сосонийлар ўртасида Марв яқинида бўлиб ўтган жангда сосонийлар мағлубиятга учрайдилар. Эфталитлар 467-473 йилларда Сўғда мустаҳкам ўрнашиб олган бўлсалар, 477-520 йиллар мобайнида Гандхарни ишғол этиб, у ердан кидарийларни сиқиб чиқарадилар. 490 йилда эфталитлар Урумчини, 497-509 йиллар орасида Қашғарни босиб, деярли бутун Шарқий Туркистонда ўз ҳукмронликларини ўрнатадилар. Шундай қилиб, VI асрнинг бошларига келиб, эфталитлар анчагина катта ҳудудларни эгаллаган эдилар, кўпчилик манбалар эфталитларнинг даставвал кўчманчи ҳолқлар бўлиб, кейинчалик ўртоқлашганлиги ҳақида маълумот беради. Шунинг учун ҳам айрим тадқиқотчилар уларни кўчманчилар деб ҳисобласа, айримлари уларни шаҳар ва қишлоқларда яшаганлигини таъкидлайди. Эфталитларнинг пойтахти Балх шаҳри эди. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этишларича, эфталитлар давлати унчалик ҳам мустаҳкам эмас эди ва шунинг учун ҳам узоқ яшамади. Таъкидлаш жоизки, ўзларига тобе бўлган халқлар ҳаётига жуда чуқур таъсир этмасдан, ўлпом ва солиқлар ундириш билан чекланганлар. Эфталитларнинг Ўрта Осиёдаги ҳукмронлиги асосан ҳарбий кучларга таянар эди. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё халқлари уларнинг турклар билан бўлган курашда қўллаб-қувватламаганлар. Эфталитлар давлати ярим асрга яқин яшаган бўлсада Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим рол ўйнади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Давлат қурилиши ва бошқаруви. Муаллифлар жамоаси. Тошкент, Академия, 2007.
2. Сағдуллаев А.С., Мавлонов Ў.М. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. Тошкент, Академия, 2006.
3. Равшанов Ф. Миллий раҳбаршунослик: тарих ва тажриба. Тошкент, Академия, 2007.
4. Теория государства и права. Курс лекции. Под ред. Н.Матузова и А.Малько. М., Юрист, 2001.
5. Қуронов М. Ўзбек характери ва миллий ғоя. Тошкент, Маънавият, 2005.
6. Теория управления. Учебник. Коллектив авторов, М., РАГС, 2005.
7. Яхонтова Е.С. Эффективность управленческого лидерства. – М., ТЕИС, 2002.
8. Чиркин В.Е. Государственное управление. Элементарный курс. – М., Юрист, 2001.
9. Обществознание. Пособие для поступающих в вузы. Под ред. М.Марченко. – М., «Зрекало», 2000.